

סלחתי כדברך ואולם

סֶלַח נָא לַעֲוֹן הָעָם הַזֶּה כַּגְדֹּל חַסְדְּךָ וְכַאֲשֶׁר נִשְׁאַתָּה לָעָם הַזֶּה מִמִּצְרַיִם וְעַד הַנֵּה: וַיֹּאמֶר ה' סֶלַחְתִּי כְּדִבְרְךָ: וְאֹלָם חִי אֲנִי וַיִּמְלֹא כְבוֹד ה' אֶת כָּל הָאָרֶץ: (במדבר יד יט-כא).¹

וְעַתָּה יִגְדַּל נָא כַח אֲדֹנִי כַּאֲשֶׁר דִּבַּרְתָּ לֵאמֹר: ה' אֶרֶץ אֲפִים וְרֹב חֶסֶד נִשְׂא עוֹן וְפָשַׁע וְנִקָּה לֹא יִנָּקֶה פֶקֶד עוֹן אָבוֹת עַל בָּנִים עַל שְׁלֵשִׁים וְעַל רִבְעִים: (במדבר יד יז-יח).²

אבות דרבי נתן נוסחא א פרק ט – על לשון הרע

עשרה ניסיונות ניסו אבותינו את הקב"ה ולא נענשו אלא על לשון הרע. ואלו הן: אחד על הים ואחד בתחילת המן ואחד בסוף המן. ואחד בשליו הראשון ואחד בשליו האחרון. אחד במרה ואחד ברפידים ואחד בחורב ואחד במרגלים. זה של מרגלים קשה מכולם, שנאמר: "וינסו אותי זה עשר פעמים ולא שמעו בקולי" (במדבר יד כב).³

מכילתא דרבי ישמעאל יתרו מסכתא דבחדש פרשה ט – אשרי אדם שהמקום מודה לדבריו

... "ויאמר ה' אלי הטיבו אשר דברו" (דברים יח יז) - אשרי בני אדם שהמקום הודה לדבריהם.⁴ וכן הוא אומר: "כן בנות צלפחד דוברות" (במדבר כז ז), "כן מטה בני יוסף דוברים" (במדבר לו ה) - אשרי בני אדם שהמקום הודה לדבריהם. וכן הוא אומר: "ויאמר ה' סלחתי כדברך" (שם יד כ). עתידים אומות העולם לומר: אשרי אדם שהמקום הודה לדבריו.⁵

מסכת ברכות דף לב עמוד א – סלחתי עם ואולם

אמר רבי יוחנן: מנין שחזר הקדוש ברוך הוא והודה לו למשה – שנאמר: "ויאמר ה' סלחתי כדברך".⁶

¹ מה משמעות "ואולם"? ובהמשך הפסוקים שם יש הסבר מהו "ואולם": "כי כל האנשים הראים את כבדי ואת אתתי אשר עשיתי במצרים ובמדבר וינסו אתי זה עשר פעמים ולא שמעו בקולי: אם יראו את הארץ אשר נשבעתי לאבותם וכל מנאצי לא יראוה". אז מה בסוף, "סלחתי" או "ואולם"? סלחתי לגמרי או באופן חלקי? סלחתי על תנאי? אנו רגילים לומר את שני הפסוקים לעיל בימי הסליחות והרחמים ובפרט בליל התקדש יום הכיפורים, ברגש ובכוונה ובקהל עם. זאת, בעקבות מדרשים ופרשנים הקושרים אותם עם הלוחות השניים המסמלים את הסליחה על חטא העגל בספר שמות. אך מן הראוי לזכור שמקור פסוקים אלה הוא בחטא המרגלים בפרשתנו, בספר במדב, בחטא המרגלים. ואגב, המילה "סלחתי" היא יחידאית בכל המקרא!

² חזרנו שני פסוקים לאחור (יש לקרוא את חמישה הפסוקים ברצף מהקבוצה השנייה לראשונה, הפוך ממה שהבאנו). תשובת הקב"ה: "סלחתי כדברך ואולם ... באה לא רק בשל התחינה "סלח נא" של משה, "סלחתי" לא רק כתשובה לבקשת "סלח נא". משה נעזר בתפילתו ב"ג המידות שלמד בנקרת הצור בחורב לאחר חטא העגל, אבל מזכיר כאן רק שבע מידות מתוך השלוש עשרה ולא בכדי (בדקו אילו מידות הושטו). ראו דברינו [שבע מידות כנגד ג' מידות](#) בפרשה זו שם הרחבנו בנושא זה. המידה האחרונה היא "ונקה", אבל גם כאן יש המשך: "לא ינקה". גם כאן אנו קוטעים רצף ואפילו חמור יותר – באמצע הפסוק. אבל כך הורונו חכמים בקבעם את "ג' המידות בסדר סליחותינו ובהפרידם בין "נקה" ל"לא ינקה" ("מנקה לשבים, לא ינקה לשאינם שבים", יומא פו ע"א) וכך גם כאשר הפרידו בין "סלחתי כדברך" ובין "ואולם" (וכך גם כאשר הצמידו את "סלח נא" של משה לאמירת "ג' המידות שבפרשת כי תשא ולא לשבע המידות שבפרשתנו). בה בעת, פשט המקרא עומד ומהדהד. וכשם שמשה לא קוטע את הפסוק וממשיך: "ונקה לא ינקה, פוקד עוון אבות על בנים וכו'", כך אולי גם עונה לו הקב"ה: "סלחתי ואולם ...". אירע כאן דבר מה שאי אפשר להתעלם לגמרי ממנו. ואם כבר נדרשנו לפסוקים אלה, ראו גם דברינו [פוקד עוון אבות על בנים](#) בפרשת כי תשא.

³ כבר הקדשנו דף מיוחד [לעשרה הניסיונות שניסו אבותינו את המקום](#) בפרשה זו. שם הראינו שלפי שיטות אחרות (למשל בהמשך מדרש אבות דרבי נתן זה, בפרק לד), חטא המרגלים איננו הניסיון העשירי, אלא התשיעי. העשירי הוא חטא קרח ועדתו, בפרשת השבוע הבא, אחרי חטא המרגלים. אך רוב המקורות מונים את חטא המרגלים כניסיון העשירי ולפיכך גם החמור מכולם (בהיפוך לעשרה הניסיונות שנתנסה אברהם אבינו וניסיון העקידה, העשירי, הקשה מכולם. וגם שם יש כמה שיטות, ראו דברינו [עשרה ניסיונות נתנסה אברהם אבינו](#), פרשת חיי שרה). היש סליחה לחטא זה? היש כפרה למוציא לשון הרע על ארץ ישראל?

⁴ מדובר בדברי בני ישראל במעמד הר סיני שביקשו: "דבר אתה עמנו ונשמעה ואל ידבר עמנו אלהים פן נמות". ראו דברינו [האם הוחמצה השעה?](#) בפרשת כי תבוא, אם אכן הייתה זו בקשה ראויה או שמא החמיצו בני ישראל את השעה.

⁵ האם זו סליחה מלאה? לכאורה כן. אין כאן שום מגבלה. לא מצאנו במדרש זה שום הד להסתייגות הכתוב: "ואולם". ראו דברים רבה ה יג: "אמר ר' אחא בשם ר' שמעון בן לקיש: אמר משה: רבש"ע, הרי מדת הדין בכף מאזנים מעויין. אתה אומר אכנו בדבר ואני אומר סלח נא. אמר לו: הדבר מוכרע נראו מי נוצח, אתה ה' או אני. א"ר ברכיה: א"ל הקב"ה: חיך שלי בטלת ושלך קיימת. מנין? שנאמר: ויאמר ה' סלחתי כדברך. הוי: ותגזר אומר ויקם לך". (ראו דברינו [צדיק גוזר והקב"ה מקיים](#) בפרשת קרח). "סלח נא" ניצח את "אכנו" ו"סלחתי כדברך" הוא אישור על כך. כך נראה גם ממדרשים רבים בפרשה טז במדבר רבה בפרשתנו, ראו שם. אך מה נעשה עם התוספת: "ואולם", עם ההסתייגות העולה מפשט פסוקי המקרא?

⁶ ראו בגמרא שם דרשות נמלצות של ר' אלעזר ור' שמואל בר נחמני כיצד משה עומד וטוען בזכות בני ישראל ובנימוק של חילול השם: "אלמלא נשבעת להם בשמים ובארץ הייתי אומר כשם ששמים וארץ בטלים - כך שבועתך בטלה. ועכשיו שנשבעת להם בשמך הגדול, מה שמך הגדול חי וקיים לעולם ולעולמי עולמים - כך שבועתך קיימת לעולם ולעולמי עולמים ... דברים שאמרת לי לך אמור להם לישראל, בשמי, הלכתי ואמרתי להם בשמך, עכשיו מה אני אומר להם? ... עכשיו יאמרו אומות העולם: תשש כוחו נקבה ואינו יכול להציל!". על דרשות אלה בא משפט הסיום של רבי יוחנן שלא במקרה מזכיר את לשון המכילתא לעיל.

תני דבי רבי ישמעאל: כדברך עתידים אומות העולם לומר כן. אשרי תלמיד שרבו מודה לו. "ואולם חי אני", אמר רבא אמר רב יצחק: מלמד, שאמר לו הקדוש ברוך הוא למשה: משה, החייתיני בדברך.⁷

פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) על הפסוק – ואולם דו משמעי

"ואולם חי אני וימלא כבוד ה' את כל הארץ". אלו ישראל שנקראו כבוד ה' ... מיכן שנגזרה גזרה על ישראל שיהיו גולים בין אומות העולם. דבר אחר: ואולם חי אני וימלא כבוד וגו'. כי מתוך שישראל חוטאין לפני ואני סולח להם, ימלא כבוד ה' את כל הארץ. שיהיו אומות העולם אומרים: "אשרי העם שככה לו אשרי העם שה' אלהיו".⁸

בראשית רבה צז – סעד לקין

... מיד עמד ונשתטח לבקש רחמים מלפני הקב"ה, שנאמר: "גדול עוני מנשוא" (בראשית ד יג). אמר לפניו: ריבונו שלעולם, לא יהא עוני גדול מאותן ששים ריבוא, שהן עתידין להכעיס לפניך במדבר! וכיון שאמר (משה): נושא עון (במדבר יד יח), מיד מחלתה להן, שנאמר: "ויאמר ה' סלחתי כדברך" (שם שם כ). באותה שעה אמר הקב"ה: אם איני מוחל לקין, אני נועל דלת בפני כל בעלי תשובה. מיד מחל לו הקב"ה מחצה.⁹

רש"י במדבר פרק יד פסוקים כ-כא – חילול השם, אבל ...

כדברך - בשביל מה שאמרת "פן יאמרו מבלתי יכולת ה'":¹⁰
ואולם - כמו אבל זאת אעשה להם: חי אני - לשון שבועה. כשם שאני חי וכבודי ימלא את כל הארץ, כך אקיים להם, כי כל האנשים הרואים וגו' אם יראו את הארץ.¹¹

רמב"ן במדבר פרק יד פסוק יט – אריכות אפים או הנחת העונש

ואמר רבי אברהם כי בעבור שמצאנו "אם יראו את הארץ" אחר "סלחתי כדברך", ידענו כי מלת סלח נא אריכות אף, וכן "ונסלח לו", עד שיעשה תשובה שלימה.¹²

⁷ הגמרא מצטטת את המכילתא אבל ב"תוספת קטנה" ומשמעותית (שאוילי היה במקור ונשמט). הגמרא ממשיכה לפסוק: "ואולם חי אני" (לא מובא "סלחתי כדברך" אבל סביר להניח שהדרשן ציטט את שני הפסוקים במלואם כולל המשך הפסוק: "וימלא כבוד ה' את כל הארץ") ורואה בו סליחה גמורה. לא רק ש"ואולם" אינו מחליש או מכהה את "סלחתי", אלא אף מעצים אותו – 'אולם' מלשון חוזק וכח (אליהם) וגם לשון שבועה כפי שנראה עוד להלן. הקב"ה לא רק מודה לדבריו של משה ומקבלם, אלא אומר: "החייתיני משה בדברך". היש סליחה גדולה מזו? אך מה עם הגזרה שמיד באה אחריה על "האנשים הרואים את כבודי ... אם יראו את הארץ אשר נשבעתי לאבותם"? אנשים המכונים "מנאצי"? ועל הביטוי "אשרי התלמיד", ראו עוד אבות דרבי נתן נוסח א פרק יד וכו' בהוספה ב לנוסח א פרק ה, שאלה דבריו של ר' יחנן בן זכאי על מי מחמשת תלמידיו או אולי על כולם: "אליעזר בן הורקנוס קרא לו בור ת"ח שאינו מאבד טפה קנקן זפותה שהיא משמרת יינה, יהושע בן חנניה קרא לו החוט המשולש. יוסי הכהן קרא לו חסיד שבדור. שמעון בן נתנאל קרא לו ערוגה במדבר שמחזקת מימיה. אליעזר בן ערך קרא לו נחל שוטף. אשרי תלמיד שרבו מעיד עלי".

⁸ בפירוש הראשון, "ואולם" הוא אכן עונש, עונש הגלות. שהרי חטא המרגלים היה בתשעה באב שהוא "בכיה לדורות" ("אתם בכיתם בכיה של חנם - ואני קובע לכם בכיה לדורות", מסכת תענית כט ע"א). כבוד ה' הוא בני ישראל, ימלא את כל הארץ. אבל בפירוש השני גם כאן "ואולם" הוא לטובה. משה בתפילתו מעלה את הטיעון: "וְשָׁמְעוּ מִצְרַיִם כִּי הָעֲלִיתָ בְּלִחָךְ אֶת הָעָם הַזֶּה מִמִּצְרָיִם: וְאָמְרוּ אֶל יוֹשֵׁב הָאָרֶץ הַזֹּאת ... מִבְּלִתִּי יָכֹלֶת ה' לְהַבִּיֵא אֶת הָעָם הַזֶּה אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּע לָהֶם וְיִשְׁחָטֵם בְּמִדְבָּר", והקב"ה עונה לו שעקב הסליחה ימלא כבוד ה' את כל הארץ. ה"אולם" הופך להיות "בריא ואולם" (תהלים עג ז), היינו בריא וחזק. מדרש/פירוש מאוחר זה (ראו תיאורו כאן וגם כאן) מבוסס על המכילתא וגמרא ברכות הנ"ל וממשיך את גישתם, אבל בה בעת מציג את הפירוש של "ואולם" כעונש, ולא רק של דור המדבר אלא של גלויות בכלל.

⁹ ה"סלחתי" של דור המדבר מהוה עילה לקבלת קין בתשובה! (ובפסיקתא דרב כהנא פיסקא כד – שובה מתהפך הגלגל: "אמר להם: תשובתו של קין קבלתי ותשובתכם איני מקבל?"), אך לקין נמחל רק מחצה. "נע ונד תהיה בארץ". הקב"ה זו מעלה את האפשרות שגם ה"סלחתי" של דור המדבר היה רק "למחצה" (ואולי גם פחות מכך), שהרי גם הם נעו ונדו במדבר ארבעים שנה ונגזרו עליהם חורבן וגלות.

¹⁰ הוא מוטיב חילול השם שכמותו כבר טען משה בחטא העגל: "למה יאמרו מצרים לאמר" – מוטיב שהפך ל: "למה יאמרו בעמים איה אלוהיהם" (ויאל ב ז), "למה יאמרו בגויים איה אלוהיהם" (תהלים עט י, קטו ב).

¹¹ הסליחה איננה שלימה, החשבון נותר פתוח. בשבועה, שהוא ישולם קמעא קמעא. "שבקית", אומר אונקלוס. לרגע זה, עזבתי בינתיים (ולא כשבקיין של כל נדרי. ואולי כן ולכן מוסיפים שם בטלים ומבוטלים). ראו גם פירוש רשב"ם על הפסוק: "סלחתי - סולח אני עכשיו. כמו נתתי כסף השדה: כדברך - שלא אכנו בדבר בפעם אחת אלא אאריך להם עד ארבעים שנה".

¹² אבן עזרא (מובא באמצעות ציטוטו ע"י רמב"ן) מעצים את מה שכבר ראינו ברש"י, תוך שהוא מדגיש את מידת "ארך אפים" שהיא כאן המידה השנייה (ה' מידת הרחמים נזכרת כאן רק פעם אחת). בשבע המידות שמשה מזכיר בחטא המרגלים בפרשתנו הוא משמיט גם את "אל, רחום וחנון, אמת, נוצר חסד לאלפים" ומתמקד בארך אפים. ראו שוב דברינו שבע מידות כנגד "ג מידות בפרשה זו שם הרחבנו בנקודה זו. וכבר עמד על כך רש"י בפירושו בפרשתנו כשהוא מצטט את הגמרא בסנהדרין קיא: "ה' ארך אפים - לצדיקים ולרשעים. כשעלה משה למרום מצאו משה להקב"ה שהיה יושב וכותב ה' ארך אפים. אמר לו: לצדיקים. אמר לו הקב"ה: אף לרשעים. אמר לו: רשעים יאבדו. אמר לו הקב"ה: חייך שתצטרך לדבר. כשחטאו ישראל בעגל ובמרגלים התפלל משה

והנכון בעיני כי סליחה הנחת העונש כדברי אונקלוס. והקרבנות מעלים עונש השוגג מעליו, וכן "טוב וסלח" (תהלים פו ה).¹³ ואמר "סלחתי כדברך" לעם בכללן שלא יכם בדבר ויורישם ויעשה אותו לגוי גדול ועצום ממנו והם זורעם יאבדו מן הארץ, אבל יסלח להם שיירשו בניהם את הארץ ושלא ימותו הם במגפה, וגזר שיתמו פגריהם במדבר וימותו שם כל אחד בבוא יומו.¹⁴

ספר העיקרים מאמר רביעי פרק מז – אקח את נקמתי, יישאר כבודי

ואמר "על דבר כבוד שמך" (תהלים עט ט), לומר שאין אנו מבקשין העזר מצד שום חיוב שיש לנו עליך, ולא בעבור זכיות שיש בנו, אבל בעבור כבוד שמך. שלא יאמרו הגוים שאינך יכול עתה כמו שהיית יכול עד עכשיו, וזה שאמר אחריו "למה יאמרו הגוים איה אלוהיהם".¹⁵ וזה הדרך דרך משה בתפילתו במרגלים, שאמר: "ושמעו מצרים כי העלית בכוחך את העם הזה מקרבו ... ויאמרו הגוים ... מבילתי יכולת ה' וגו' (במדבר יד יג-טז), ובעבור זה נאמר לו סלחתי כדברך (במדבר יד כ), כלומר אסלח על הדרך שאתה אומר בענין שלא יתחלל שמי, אבל אני אקח את נקמתי בהם בענין אחר שישאר כבודי מונח במקומו, וזהו שאמר: "ואולם חי אני וימלא כבוד ה' את כל הארץ כי כל האנשים הרואים את כבודי וגו', אם יראו את הארץ וגו', וכל מנאצי לא יראוה (במדבר יד כא-כג)".¹⁶

מדרש תנחומא (בובר) פרשת פקודי סימן ב – סלחתי כדברך בחטא העגל

... כך הקב"ה חבב את ישראל, והביאם לפני הר סיני, ונתן להם את התורה, וקרא אותם מלכים, לסוף ארבעים יום עשו את העגל, ואמרו אלה אלהיך ישראל (שמות לב ד)! באותה שעה אמרו אומות העולם אין הקב"ה מתרצה להם עוד. כיון שעמד משה ונתפלל עליהם, א"ל הקב"ה: סלחתי כדברך (במדבר יד כ), ולא עוד אלא שאני משרה שכינתי עליהם וביניהם, והכל יודעים שמחלתי להם, שנאמר: ועשו לי מקדש [ושכנתי בתוכם] (שמות כה ח).¹⁷

מדרש תנחומא פרשת כי תשא סימן לא – סלחתי עובר ליום כיפור

"פסל לך", אימתי ירד משה מן ההר? אמר רבי יהודה בר שלום: ק"כ יום עשה משה אצל הקב"ה. כיצד? ... בשישה בחודש נתן להם עשרת הדברות וכתוב בו: "ומשה עלה אל האלהים". ועשה שם ארבעים יום כ"ד מסיון

לפניו בארץ אפים, אמר לו הקב"ה: והלא אמרת לי לצדיקים. אמר לו: והלא אמרת לי אף לרשעים". אבל כל זה היא אריכות אפים ולא סליחה מלאה. "ואולם" מכה את "וסלחתי".

¹³ סליחה היא סליחה, אומר רמב"ן ואיננה 'ניתנת לחצאין' (בראשית רבה לעיל על קין). את פירוש אונקלוס: "ואמר יי שבקית כפתגמך" מבין רמב"ן כעזיבה מלאה (ולא עזיבה זמנית כפי שהצענו בהערה 11 לעיל תחת פירוש רש"י). בדיוק כמו שקרבן "מעלים עונש השוגג מעליו" (האם הוא מכוון לומר שחטא המרגלים היה בשוגג? הוא רמב"ן שבניגוד לרש"י סבור ששליחת המרגלים הייתה ראוייה ואנשים ראויים היו. ראו דברינו [שלח לך אנשים](#) בפרשה זו). וכמו הפסוק בתהלים פו ה: "כי אתה אָדֹנִי טוֹב וְסֹלֵחַ וְרַב חֶסֶד לְכָל קְרֹאֶיךָ" – שגם אותו אנו מצטטים בסליחות. אז איפה העונש שהוטל על דור המדבר? מה עם "ואולם"?

¹⁴ הסליחה עפ"י רמב"ן היא כפולה: אי כליון העם וההבטחה שהבנים ייכנסו לארץ. ומה עם "ואולם"? לכך מתייחס רמב"ן בהמשך פירושו שם (סוף פסוק כא) ואומר: "ועל דרך האמת ואולם חי אני וימלא כבוד ה' את כל הארץ, הבטחה למשה בסליחה, יאמר שימלא כבודו את כל הארץ בזרעם ולא בהם". ומוסיף שהבטחה בלשון "ואולם" היא שבועה! "ויזכיר בהבטחה זו שבועה, כי הכל נקשר בפסוק ואולם חי אני שהוא שבועה כמו שפירשת". הרי לנו חזרה על דבריו לעיל שקיום ההבטחה לבנים היא הסליחה! (נעיר שבפרשתנו אין הבטחה שהבנים יזכו לרשת את הארץ, רק בדברים א לט בעת שמשה חוזר ומספר לדור הבנים את שאירע: "וְטַפְכֶם אֲשֶׁר אִמְרַתֶם לְבָנֵי יִשְׂרָאֵל וּבְנֵיכֶם אֲשֶׁר לֹא יָדְעוּ הַיּוֹם טוֹב וְרָע הָמָּה יָבֹאוּ שְׁמָה וְלָהֶם אֶתְנֶנָּה וְהֵם יִירְשׁוּהָ"). ועדיין פירוש רמב"ן צריך עיון משום שברצף דבריו בפסוקים כא-כג בפרשתנו הוא מתייחס לתפילת משה בחטא המרגלים שנעדרת מספר דברים ואומר: "והנה במשנה תורה הזכיר משה במעשה העגל תפילתו אשר התפלל עליהם ... והזכיר גם כן תפילתו על אהרן, ולא הזכיר להם במרגלים שהתפלל עליהם כלל. וכל זה מן הטעם שהזכרתי, כי הוא לא התפלל למחול להם, אלא שישא להם ויארץ אפו ויפקוד עון אבות על בנים. ולא היתה תפילתו שלימה עליהם, ועל כן לא הזכירה להם כי היו יכולין לטעון עליו". האם שינה רמב"ן את דעתו כשכאב לפרש את פרשת חטא המרגלים בספר דברים והצטרף לרש"י ולאבן עזרא?

¹⁵ הוא מפרש את הפסוקים בתהלים עט ט-י: "עֲזָרְנוּ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל עַל דָּבָר כְּבוֹד שְׁמֶךָ וְהַצִּילֵנוּ וְכַפֵּר עַל חַטֹּאתֵינוּ לְמַעַן שְׁמֶךָ: לָמָּה יֹאמְרוּ הַגּוֹיִם אֵיךְ אֱלֹהֵיהֶם יִדְעוּ בְּגִיִּים לְעִינֵינוּ נִקְמַת דָּם עֲבָדֶיךָ הַשְּׁפוּךְ". ראו הערה 10 לעיל על גלגול הביטוי "למה יאמרו".

¹⁶ נראה שגם את ר' יוסף אלבו (ספרד, מאה 15, תלמיד של ר' חסדאי קרשקש), בעל ספר העיקרים, ניתן לצרף לרשימה המכובדת של פרשנים ומדרשים שמבינים את "סלחתי כדברך" כסליחה "בערבון מוגבל". אבל האם נקמה זו כוללת גם את דור הבנים?

¹⁷ כך גם בשמות רבה נא ד: "כך הקב"ה חיבב את ישראל והביאם לפני הר סיני ונתן להם את התורה וקראן ממלכת כהנים ... אחר ארבעים יום חטאו. אותה שעה אמרו העובדי כוכבים אינו מתרצה להם עוד ... כיון שהלך משה לבקש רחמים עליהם מיד סלח להם הקב"ה שנאמר (במדבר יד) ויאמר ה' סלחתי כדברך". הרי לנו מדרשים בספר שמות ששואלים את "סלחתי כדברך" של חטא המרגלים לענין חטא העגל ויידת משה עם הלוחות השניים והציווי על הקמת המשכן. כאילו התחלף חטא העגל (יום הכיפורים) בחטא המרגלים (תשעה באב) והציווי על הקמת המשכן הוא השלמה והוכחה ל"סלחתי כדברך". וממילא גם נעלם "ואולם". מנין לקחו המדרשים העתקה זו? האם "חירות הדרשן" לשלב פסוקים כרצונו לא הפכה כאן לערוב פרשיות ממש?

וי"ו מתמוז, הרי מ' יום. ירד ב"ז בתמוז ראה את העגל ושבר את הלוחות ... וחזר ועלה בעשרים ... עשה שם עשרה מן תמוז וכל חודש אב הרי ארבעים יום. עלה בראש חודש אלול כשא"ל פסל לך ... עשה שם אלול כולו ועשרה מתשרי. וירד בעשור והיו ישראל שרויים בתפילה ותענית. ובו ביום נאמר לו למשה: "סלחתי כדברך" וקבעו הקב"ה יום סליחה ומחילה לדורות, שנאמר (ויקרא טז) כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר.¹⁸

סדר עולם רבה (ליינר) פרק ו – וסלחת לעווננו ולחטאתנו

באותה שעה נתרצה הקב"ה לישראל ואמר למשה לפסול לוחות שניות ולעלות ... ירד בעשרים ושמונה באב ופסל שני לוחות ... ועלה בעשרים ותשעה באב ונשנית לו תורה פעם שניה, שנאמר: "ואנכי עמדתי בהר כימים הראשנים ארבעים יום וארבעים לילה" ... מה הראשונים מרוצין, אף שניים מרוצין ... ירד ב' בתשרי והוא היה יום הכיפורים, ובישרם שנתרצה לפני המקום, שנאמר: "וסלחת לעווננו ולחטאתנו ונחלתנו" (שמות לד ט), לפיכך נתקיים יום חוק וזכרון לדורות, שנאמר: "והיתה זאת לכם לחקת עולם" (ויקרא טז לד).¹⁹

מדרש אגדה (בובר) דברים פרק א – אילו זכיתם

אילו זכיתם נתקיים עליכם "ויאמר ה' סלחתי כדברך" (כדברך יד כ), ועכשיו שלא זכיתם נתקיים לכם: "חטא חטאה ירושלם" (איכה א ח).²⁰

כלי יקר במדבר יד כ "ויאמר ה' סלחתי כדברך" – תמה הזכות בניסיון העשירי

בכמה מקומות דרשו פסוק זה על מעשה העגל. ורצונו לומר, כי בכל זמן ממצרים ועד הנה "סלחתי כדברך", אבל מכאן ואילך חושבנא, ולא אסלח לגמרי. ונתן טעם לדבר "וינסו אותי עשר פעמים" (פסוק כב להלן), על כן ויתרתי להם בזכות אברהם שנתנסה בעשר ניסיונות. אבל משם והלאה, תמה זכות זו, על כן אגבה חובי מעט מעט.²¹

¹⁸ כאן הולך המדרש צעד נוסף ומקשר את הלוחות השניים ואת יום הכיפורים עם הפסוק "סלחתי כדברך". ועל מנת שלא נטעה לחשוב שיש כאן טעות כלשהיא, הוא עושה את כל חשבון הימים למן עליית משה להר בתחילת חודש סיון לאחר מעמד הר סיני, עד ירדתו מההר עם הלוחות השניים ב' בתשרי (סה"כ, ארבעה חודשים), ביום שנקבע לדורות כיום סליחה ומחילה לעם ישראל לדורות. הכל בשנה הראשונה ליציאת מצרים בעוד שחטא המרגלים היה בשנה השנייה. נראה שמדרש זה הוא מקור לכל המדרשים, פרשנים, סידורים ומחזורי התפילה הממקמים את "סלחתי כדברך" במרכז תפילת יום הכיפורים (לא מצאנו מקור קדום יותר). ואף אחד לא עוצר ושואל: מה בעצם ענין "סלחתי כדברך" ליום הכיפורים? בפרט, שכפי שראינו, אין זו סליחה מלאה וכל מי שבקי בפסוקים יודע שיש המשך: "ואולם". (והדמיון ל"ג מידות שמסתיימות במילה: "ונקה" ומתעלמות מההמשך "ונקה לא ינקה", כפי שכבר הערנו לעיל). האם לא נסחפו כאן המדרש, פרשני המקרא ומסדרי הסידורים ומחזורי התפילות שהעתיקו זה מזה? ואף אחד לא זוקף גבה ושואל מה ענין "סלחתי כדברך" של המרגלים שראשית איננו מושלם ושנית שייך עפ"י לוח השנה לתשעה באב – מה עניינו ליום הכיפורים? ראו רש"י בפירושו לדברים ט יח: "ואתנפל לפני ה' כראשונה ארבעים יום - ... שהוא עלה בשמונה עשר בתמוז, בו ביום נתרצה הקב"ה לישראל ואמר לו למשה (דברים י א) פסל לך שני לוחות. עשה עוד ארבעים יום, נמצאו כלים ביום הכיפורים. בו ביום נתרצה הקב"ה לישראל בשמחה ואמר לו למשה (במדבר יד כ) סלחתי כדברך. לכן הוקבע למחילה ולסליחה. ומנין שנתרצה ברצון שלם, שנאמר בארבעים של לוחות אחרונות (דברים י י) ואנכי עמדתי בהר כימים הראשונים, מה הראשונים ברצון אף אחרונים ברצון". האם רש"י בפירושו לספר דברים שכח את פירושו לספר במדבר (רש"י המובא לעיל) בו הוא מדגיש את ה"ואולם", את "ח"י אני" שהוא לשון שבועה "אם יראו (האנשים) את הארץ? האם ניתן לקחת פסוק ממקום אחד, לנתק אותו מהקשרו, ו"לשתול" אותו במקום אחר ובהקשר אחר?

¹⁹ גם מדרש זה מצוטט כמקור ל"סלחתי כדברך" שהועתק מפרשתנו לפרשת כי תשא ומתשעה באב ליום הכיפורים. ראו תוספות מסכת בבא קמא פב ע"א: " ... ולפי סדר עולם נמי כן הוא דתניא בסדר עולם נמצא עלה בו' בסיון וירד ב"ז בתמוז ושבר הלוחות וב"ח בתמוז עלה ... ובכ"ט באב נתרצה המקום וירד משה לפסול הלוחות ועשה עוד מ' יום מל' באב עד י' בתשרי ונתרצה המקום וירד משה ב' בתשרי והלוחות בידו. באותו יום נתרצה המקום לישראל שנאמר ויאמר ה' סלחתי כדברך לפיכך סליחה וכפרה הוא לדורות". כך גם מציינים פרשני רש"י שהבאנו בהערה הקודמת. אך מעיון מדויק במדרש זה, לא נראים הדברים כך. סדר עולם רבה אמנם מקשר גם הוא את ירידת משה עם הלוחות השניים ליום הכיפורים (ראו דברינו ביום כיפור), אך הוא לא מצטט את הפסוק "סלחתי כדברך" מפרשתנו, אלא נשאר בספר שמות ומביא פסוק משם: "וסלחת לעווננו ולחטאתנו ונחלתנו" – פסוק שנכנס גם הוא ובצדק לסדר סליחותינו. דברי התוספות וכל שאר הראשונים שמסתמכים על מדרש סדר עולם רבה זה, צריכים עיון.

²⁰ זהו מדרשו של ר' יצחק "אילו זכיתם" שעובר בסדר הא"ב כולו, בדומה לפסוקים בפרקי מגילת איכה, על כל ההחמצות של עם ישראל שבעטיין גלה. ראו פתיחתא יא באיכה רבה. לענייננו, מדרש אגדה (בובר) זה, הוא בין המדרשים הבוודיים שממקם את "סלחתי כדברך" במקומו המקורי בתשעה באב, חטא המרגלים, ספר במדבר. אך ללא הועיל. מדרש זה נשאר "קול קורא במדבר" שנבלע בזרם המרכזי של המדרשים שנקסו את "סלחתי כדברך" והעבירוהו ליום הכיפורים וחטא העגל.

²¹ מקור זה הוא בין הבוודיים שמתייחס לשאלה שלנו. וכבר קדם לפירוש זה של כלי יקר (רבי שלמה אפרים מלונטשיץ, פולין מאה 16, תלמיד המהרש"ל) פירוש חזקוני (רבי חזקיה בן מנחם, מאה 13, צרפת, פרובאנס) שאומר: "סלחתי כדברך פעם אחת במעשה העגל ויתרתי להם, אבל עכשיו לא אסלח להם, אבל אפרע מהם". פירוש זה משנה לחלוטין את משמעות הפסוק "סלחתי כדברך" ואת השימוש שאנו עושים בו בתפילותינו ודברי תורתנו וחוזר אל פרשני המקרא שהבאנו לעיל: רש"י, רמב"ן, אבן עזרא, רשב"ם, ספר העיקרים), אך בעוצמה גדולה בהרבה. עד כאן "סלחתי כדברך", אומר הקב"ה למשה, "ואולם" מכאן והלאה אין הנחות. לא כמו שאנו אומרים בכוננה גדולה בפתח תפילת יום הכיפורים "ויאמר ה' סלחתי כדברך", אלא אדרבא, כמו שהמדרש אומר במוצאי יום הכיפורים: "מכאן ואילך נחל החשבון" (ויקרא רבה ל ז על הפסוק "ולקחתם לכם ביום הראשון"). ראו המשך דבריו של כלי יקר שם,

אבן עזרא במדבר פרק יד יט – עד שיעשו תשובה שלימה

סלח נא - אחר שמצאנו שאמר "אם יראו את הארץ", אחר "סלחתי כדברך", ידענו כי מלת "סלח נא" אריכות אף. וכן "ונסלח לו" (במדבר טו כח), עד שיעשה תשובה שלימה.²²

שבת שלום

מחלקי המים

מים אחרונים 1: לסיכום, יש כאן שתי קבוצות מדרשים ופרשנים. הראשונה, "על אתר" בפרשתנו, רואה ב"סלחתי כדברך" סליחה, ברמה זו או אחרת, בהקשר עם חטא המרגלים. פרשני המקרא בפרשתנו, מצמצמים סליחה זו ומצביעים על חלקיותה ודורשים גם את "ואולם". לעומתם, נצבת במלוא כוחה ועוצמתה, קבוצת מדרשים מספר שמות, המנכסת בעוז את הפסוק "סלחתי כדברך" לעניין חטא העגל ויום הכיפורים ומתעלמת לחלוטין מ-"ואולם" מסיבות ברורות (בדומה ל"נקה" שמתעלם מ"לא ינקה") ואין מי שמעיר ו"מוחה" על כך. (ומאידך גיסא, אחרי שנלקי "סלחתי כדברך" ליום הכיפורים, אין כמעט שום אזכור ביום כיפור לכך שהוא יום מתן לוחות שניים. ראו הדף בנושא זה!) להשלמת הנושא, ראו פירוש יד המלך על הלכות דעות לרמב"ם, פרק ז הלכה ז. וכן פירוש תורה תמימה שמות לד ו, הערה ה. וכל מי שיגלה עיניו ואוזנו בנושא זה, בפרט בשאלת "הניכוס" שהצבענו עליה, יבורך בכל מילי דמיטב.

מים אחרונים 2: הערת רמב"ן לעיל "והקרבת מעלים עונש השוגג מעליו" שמרמזת שחטא המרגלים היה בשגגה, מתקשרת באופן מעניין אל פרשת השבוע – אל "החצי השני" של הפרשה. ראו פסוקים כב-כו בפרק טו: "וכי תשגו ולא תעשו את כל המצוות האלה אשר דבר ה' אֱלֹהֵיכֶם: ... וְנִסְלַח לְכָל־עֲדַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְלָגֵר הֵגֵר בְּתוֹכָם כִּי לְכָל־הָעָם בְּשִׁגְגָה". גם פסוקים אלה נאמרים ברגש בתפילות ימים נוראים כשהקשר כאן לסליחות ברור וטבעי יותר. בעקבות הערת רמב"ן נראה לנו לקשר פסוקים אלה גם עם פרשת המרגלים ולראות בהם מעין תיקון של חטא זה לדורות. כאילו התורה אומרת כאן שאם חר"ח שוב יחזור משגה רחב של הקהל, יש לו דין וכפרה: "והיה אם מעיני כל העדה נעשתה לשגגה ועשו כל העדה פר בן בקר אחד לעולה וכו'".²³ וחז"ל דרשו את כל הפרשה שם שמדובר בעבירה של עבודה זרה של כל הציבור שהיא שקולה כנגד כל המצוות. ראו דברינו החצי השני של הפרשה בפרשה זו.

שהוא איננו מקבל את שיטת חז"ל שחטא המרגלים נכלל בעשרה הניסיונות שניסו אבותינו את הקב"ה. אדרבא, חטא המרגלים הוא הניסיון האחד עשר. עליו כבר אין הנחות ולא סליחה מלאה. מעניין למה כיוונו כלי יקר וחזקוני כשאמרו בתפילותיהם בימי הסליחות והרחמים, ובפרט ביום הכיפורים: "סלחתי כדברך" (אם אמרו).

²² נחזור ונקרא את פירוש אבן עזרא שרמב"ן ציטט לעיל והפעם ישירות מפירושו כפי שמצוי בידנו. בקריאה לאחור, אומר אבן עזרא, פסוק כג: "אם יראו את הארץ" (וממילא גם פסוקים כא וכב שם "ואולם וכו'"), משליכים על פסוק כ: "סלחתי כדברך" ועל פסוק יט הקודם בו משה מבקש "סלח נא", ומלמדים אותנו שהסליחה איננה אלא אריכות אף ומותנת בעשיית תשובה (ושלא כרמב"ן של סליחה גמורה, אבל כן כרמב"ן של ספר דברים כמובא בהערה 14). משה שמתפלל "סלח נא" מבקש לכתחילה אריכות אף ולא סליחה מלאה ומיידית. כך גם תשובת הקב"ה "סלחתי כדברך" – אני מאריך את אפי. בכך חוזר אבן עזרא ומתקשר עם פירוש רש"י בשמות לד ו: "אריך אפים - מאריך אפו ואינו ממחר ליפרע, שמא יעשה תשובה" רש"י זה הוא אמנם על "ג המידות לשבעה בלבד. הדרישה לחזרה אבל כבר הצבענו על מרכזיותה של מידת "אריך אפים" בפרשתנו בעת שמשה מקצר את "ג המידות לשבעה בלבד. הדרישה לחזרה בתשובה – השארת הדלת פתוחה - עולה גם ממידת "נקה" החותמת את "ג או שבע המידות, כפי שמפרש רש"י בפרשתנו על יסוד המכילתא: "ונקה - לשבים: לא ינקה - לשאינן שבים". מה קבלנו מכל זה? את מוטיב התשובה כמשלים את הסליחה. מחד גיסא, הכנסת מוטיב התשובה למשוואה מעלה שאלה גדולה מדוע לא ניתנה לדור המדבר האפשרות לתשובה מלאה (ראו ההשוואה לעיל עם קין). מדוע נדחו כאשר בקשו לתקן ואמרו "הננו ועלינו" במלחמת חרמה? מאידך גיסא, שילוב מוטיב התשובה יכול להאיר באור חדש את "סלחתי כדברך" של תפילתנו בימי הסליחות והרחמים שלכאורה "חותכת" ומשמיטה את "ואולם". "סלחתי כדברך" היא אריכות אף וקריאה לתשובה! סליחה של מתן הזדמנות לתיקון, של המתנה לתשובה. סלחתי כדברך, אבל (ברם, אולם) לצידה ציפיה (מוגבלת בזמן) שמי שנסלח לו וקיבל הזדמנות לתיקון, ינצל הזדמנות זו. הקריאה בימים נוראים: "סלחתי כדברך" איננה 'צפירת הרגעה' והרגשת הקלה שהנה נסלח לנו ונפתח דף חדש (לפחות על עבירות שבין אדם למקום), אלא בדיוק ההפך: קריאה של הסתכלות במראה, קריאת השכמה לחשבון נפש ולעשיית תשובה, קריאה לסגור את הדף. לאור זאת, הקריאה "סלחתי כדברך" הנאמרת ברגש רב ובקול רם, יחיד וכל הקהל ביחד, מקבלת פירוש חדש לגמרי.

²³ ואבן עזרא לעיל מחבר את "סלחתי כדברך" של חטא המרגלים לסליחת היחיד שנזכרת שני פסוקים שם בהמשך, במדבר טו כח: "וכפר הַהֵן עַל הַנֶּפֶשׁ הַשֹּׁגֶגֶת בְּחַטָּאָה בְּשִׁגְגָה לִפְנֵי ה' לְכַפֵּר עָלָיו וְנִסְלַח לוֹ".